

KLEWANG EN KORAN

BEZETTING EN VERZET VAN ATJEH (1898-1949)

REMMERT WESTERNENG

I

INHOUDSOPGAVE

-Inleiding	3
1. Een enclave in Atjeh	6
2. Het geheel voorwaarts	11
3. Oorlogsrecht in Atjeh?	18
4. Klokkeluiders	24
5. De onderwerping van Gajo en Alas	29
6. Pacificatie onder gouverneur Van Daalen	35
7. Spoorzoekers en onverzoenlijken	40
8. Atjeh-aanslagen	54
9. Pacificatie onder gouverneur Swart	60
10. De kwade hoek van Atjeh	69
11. De ondergang van de Compeuni	76
12. De sociale revolutie	86
13. Het Indonesische conflict	97
-Nawoord: lessen van Atjeh?	110
-Verantwoording	114

INLEIDING

Tot 1898 werd het geweldgebruik door Nederlandse troepen in Atjeh, gelegen in het uiterste noorden van Sumatra, niet of nauwelijks beperkt door het in de kinderschoenen staande oorlogsrecht. De Haagse conventies van 1899 en 1907 gaven weliswaar regels voor oorlogvoering tussen 'beschaafde' natiestaten, maar verleenden in principe geen beschermende status aan inlandse strijders die zich verzetten tegen vreemde overheersing. Tenzij deze groepen zich als strijdende partij kenbaar maakten door uiterlijke kenmerken, een centraal en verantwoordelijk leiderschap en respect voor de geldende oorlogsregels.

Twee gebeurtenissen leidden tot ophef in de Nederlandse pers en het parlement. Allereerst was daar de onderwerpingscampagne onder leiding van overste G.C.E. van Daalen naar het berggebied van Gajo en Alas in 1904. Deze tocht werd in militaire en politieke kringen bewierookt, maar riep tegelijkertijd ethische vragen op over geweldgebruik tegen bewapende en strijdende vrouwen en kinderen. Het tweede incident bestond uit een reeks artikelen van een oud-officier in 1907, waarin werd gesteld dat de Nederlandse bezettingsmacht in Atjeh zich structureel misdroeg tegen opstandelingen en de bevolking. Eind jaren zestig van de twintigste eeuw kwam de Atjeh-oorlog opnieuw in de belangstelling. Het Amerikaanse optreden in Vietnam bracht in Nederland een kritisch zelfonderzoek naar het imperialistische verleden in Nederlands-Indië op gang. De contraguerrilla in Atjeh werd in de jaren 2006-2008 wederom afgestoft, door de veronderstelling dat deze ervaring wellicht bruikbare lessen in zich droeg voor de Nederlandse missie naar Uruzgan. De onzekerheid over de grenzen van geweldgebruik tegen ongeregelde strijders zou de Nederlandse autoriteiten parten blijven spelen tijdens de onderwerping en pacificatie van de Indische buitengewesten, de politionele acties en contraguerrilla van het Indonesische conflict, en zelfs heden ten dage nog in het bestrijden van islamitische strijdgroepen in Afghanistan.

De Nederlandse bezetting van het sultanaat Atjeh en Onderhorigheden had ingrijpende sociaal-politieke gevolgen. Van oudsher bestond er een zekere rivaliteit tussen landschapshoofden (oeleebalangs, aangesproken met de titel teukoe) en islamitische schriftgeleerden (oelama's, aangesproken met de titel teungkoe), die terug te voeren was op de gespannen verhouding tussen adat (feodaal gewoonterecht) en hoekom (islamitische leerstellingen). Elke oeleebalang was in de praktijk alleenheerser over zijn gebied. Sommige hoofden hadden maar een paar honderd mensen onder hun gezag, terwijl de meest vooraanstaanden tienduizenden bewoners van hun landschap hadden te besturen. De inkomsten van de oeleebalangs kwamen vooral voort uit grootgrondbezit en belasting op handelsprodukten die het landschap verlieten en binnenkwamen.

Het was dan ook te verwachten dat de stand van oeleebalangs zich kenmerkte door onderlinge verdeeldheid, vetes, intriges, machtsspelletjes van ontevreden familieleden en pretendentes, en soms zelfs onderlinge gewapende conflicten. Boven dit onoverzichtelijke gekrakeel stond formeel het oppergezag van de sultan, maar in werkelijkheid had deze niet zoveel meer te vertellen. De aanzienlijkste oeleebalang-families hadden zich al generaties eerder ontworsteld aan ondergeschiktheid. In Groot-Atjeh, het dichtbevolkte gebied in het noordwesten waar de Atjeh-rivier zijn monding heeft, zetten de drie sagihoofden de toon. Als krijgsheren hadden zij een groot aantal moekims (religieuze, later militaire-samenwerkingsverbanden tussen dorpen) onder hun gezag, en bepaalden in vroeger tijden wie in aanmerking zou komen voor de sultanstroom. Van deze drie vorsten was Panglima Polem van de 22 moekims, een erfelijke titel, de eerste onder zijn gelijken. Verschillende generaties van deze familie speelden een toonaangevende rol in het verzet tegen de Nederlandse heerschappij, van het bestrijden van de landingstroepen in 1873 tot de laatste opstand in 1942.

Het Nederlandse gezag nam na de moeizame verovering van Groot-Atjeh de touwtjes stevig in handen. Het sultanaat was al eerder terzijde geschoven na de verovering van het sultansverblijf, de kraton, gelegen nabij de haven Olehleh, en het overlijden van de verdreven vorst. In de verkeerde veronderstelling dat de sultan Groot-Atjeh had geregeerd als persoonlijk gebied, kwam de regio onder rechtstreeks bestuur van het Nederlandse gezag. De onderworpen oeleebalangs traden in dienst van het Nederlandse gouvernement als hoofdambtenaren. Voor de landschappen buiten Groot-Atjeh, de Onderhorigheden, plaatste het gouvernement zich als een extra bestuurslaag boven de bestaande verhoudingen. Hier bleven de oeleebalangs als zelfbestuurder oppermachtig, maar zij moesten zich door het ondertekenen van een formele verklaring onderwerpen aan het Nederlandse gezag. Aan het hoofd van de Nederlandse bestuurspiramide stond de militair en civiel gouverneur. Atjeh was in 1904 dan wel volledig bezet, maar dit betekende niet dat het gewest voortaan door burgerambtenaren bestuurd kon worden. De Atjehers zouden zich nooit neerleggen bij Nederlandse overheersing. Militairen patrouilleerden onophoudelijk door het land op zoek naar verzetslieden. Om adequaat te kunnen reageren op ontwikkelingen in de regio, werden ervaren officieren naast hun militaire taken ook belast met bestuur en rechtspraak als gezaghebbers. Het civiel bestuur bleef op de achtergrond tot het verzet was gebroken en Atjeh zou zijn 'gepacificeerd'.

Pacificatie was niet alleen af te dwingen door militair geweld. Om de bevolking aan zijn zijde te krijgen in de strijd tegen het verzet, verbond het Nederlandse gouvernement zich met de landschapsbestuurders die dankzij het gewoonterecht zo'n sterke positie hadden in de Atjehse samenleving. Voor de oeleebalangs had de komst van de Nederlanders bepaalde voordelen. Er veranderde eigenlijk niets aan hun rechtspositie en privileges. Zolang zij zich aan het Nederlandse beleid hielden, hadden zij niets te vrezen. Sterker nog, ze konden voortaan rekenen op politieke en militaire bescherming tegen rivalen die het hadden voorzien op de lucratieve

zeggenschap over het gebied. Voor het bestrijden van roverbendes, een traditioneel fenomeen in Atjeh, hoefden de oeleebalangs voortaan niet meer zelf een dure gewapende macht te onderhouden. Hun inkomsten als landschapshoofd waren verzekerd en schriftelijk vastgelegd door de Nederlanders. En het mooiste van alles was dat de stand van schriftgeleerden als bron van het verzet en predikers van de heilige oorlog te vuur en te zwaard werd vervolgd door het nieuwe oppergezag. De oelama's ontleenden hun sociale positie en moreel gezag aan het diepgewortelde geloof van de Atjehers, maar volgens adat waren het de oeleebalangs die het laatste woord hadden over godsdienstige zaken.

Toch was de loyaliteit van de oeleebalangs niet absoluut. Zodra het Nederlandse gezag tekenen van zwakte of verval ging vertonen, was het niet in het belang van adathoofden om zich mee te laten sleuren in de val van de kolonisator. Om zich te kunnen handhaven na het vertrek van de Nederlanders, was het voor oeleebalangs een kwestie van gezond verstand om zich op het juiste moment te verbinden met oelama's voor de bevrijding van Atjeh. Op hun beurt maakten de schriftgeleerden ook hun afwegingen. Door het verzet tegen de ongelovige bezetters tot een jihad te verklaren, nam het aanzien van oelama's onder de bevolking enorme proporties aan. Vanaf de jaren dertig zouden hervormingsgerichte voorgangers en godsdienstonderwijzers zich richten op het verwezenlijken van hun ideaal, een onafhankelijke islamitische staat Atjeh die zich voor zijn wetten, sociale verhoudingen en gebruiken zou onderwerpen aan de bepalingen van de Koran.

Het Nederlandse gouvernement ging er van uit dat de sterke feodale band tussen onderworpen oeleebalangs en de bevolking uiteindelijk tot pacificatie van Atjeh zou leiden. Bovendien was de gemiddelde kampongbewoner het meest gebaat bij rust en orde. Alleen dan was zijn bezit veilig en kon hij ongestoord aan zijn dagelijkse werkzaamheden toekomen. Het was dus zaak om via militair optreden alle verzetshaarden op te ruimen, waarbij de gewone Atjeher zo min mogelijk lastiggevallen mocht worden. De dorpingen zouden dan op den duur vanzelf de zegeningen inzien van het Nederlandse gezag. Maar die redenering ging mank, en niet alleen omdat onvoldoende rekening werd gehouden met de wankelende loyaliteit van oeleebalangs. Ten eerste hadden de oelama's als uitleggers van de heilige schrift en stuurlieden van het Atjehse denken vanaf het begin meer invloed op de manipuleerbare bevolking dan de oeleebalangs. Als voorhoede van het verzet waren oelama's daarna in de positie om de collaborerende oeleebalangs in diskrediet te brengen. In de jaren dertig zouden het nieuwe godsdienstonderwijs en religieuze massabijeenkomsten de geesten van de bevolking rijp maken voor opstand, maar ook voor sociale revolutie. Ten tweede nam het Nederlandse bestuur maatregelen die slecht vielen bij de bevolking en de kloof tussen oeleebalangs en hun onderdanen zouden verdiepen. Het religieus bevolgen verzet werd nog extra gevoeld door verplicht gestelde arbeid (herendiensten) en de invoering van inkomstenbelasting, waarvoor oeleebalangs als direct betrokken gezagsinstrumenten verantwoordelijk werden gehouden.

1. EEN ENCLAVE IN ATJEH

Atjeh was vanaf de eerste landing van Nederlandse troepen een probleem van de eerste categorie voor bestuurders en aanvoerders te velde. Het gewest was eigenlijk niets meer dan een verzameling onafhankelijke landschappen die alleen formeel onderhorig was aan de sultan. Maar in Batavia was men eerst in de veronderstelling dat de oorlog tegen Atjeh gewonnen zou zijn als de kraton ingenomen was. Dat die verovering noodzakelijk was, stond destijds buiten kijf. Het koloniale bezit van Nederland moest door de toenemende concurrentie met andere westerse mogendheden niet langer alleen nominaal zijn, maar het gezag moest daadwerkelijk gevestigd worden in gebiedsdelen die al Nederlands ingekleurd waren op de kaart. Engeland, Italië, ja zelfs het antiekoloniale Amerika lagen op de loer om het maritiem-strategisch belangrijke Atjeh in de eigen invloedssfeer te trekken. In het nabijgelegen Singapore en Malakka stonden Atjehse handelaren en gezanten voortdurend bloot aan verleidingen van politieke intriganten en economische gelukszoekers, zonder dat direct duidelijk was wie achter de schermen aan de touwtjes trok.

De Nederlandse entree in Atjeh was niet indrukwekkend. De tegenstand was veel feller dan verwacht. Ziektes eisten hun tol onder de manschappen. Nog erger was dat een plan de campagne ontbrak na de verovering van de kraton. Wat was het volgende doel van de expeditiemacht? Het werd al gauw duidelijk dat een verdere penetratie van het binnenland vanuit de haven Olehleh flinke verliezen op zou leveren. De commandant besloot zijn positie te consolideren, terwijl de kuststreek van Groot-Atjeh en het noordelijke landschap Pedir (Pidië) met de mondingen van de Atjeh-rivier en Pedir Kroeëng moest worden beheerst door oorlogsschepen. In de daaropvolgende jaren ontstond een omvangrijke pennenstrijd over de te volgen koers in Atjeh, totdat onder generaal 'Eenoog' K. Van der Heyden (1879-1881) eindelijk serieuze pogingen werden gedaan om het binnenland te onderwerpen. Deze daadkracht was van korte duur. De militaire successen van Van der Heyden brachten de Indische regering tot de voorbarige conclusie dat het verzet in Groot-Atjeh, het sultansgebied en omliggende moekims, goeddeels gebroken was. Civiel bestuur moest het gebiedsdeel economisch rendabel maken. Bezuinigingen op militaire uitgaven leidden tot de situatie dat de Nederlandse troepenmacht zich verschanste binnen een geconcentreerde linie van wachtposten en versperringen. Buiten de linie kapte men een veiligheidszone van een kilometer schoon om opstandelingen zo min mogelijk gelegenheid te geven de linie ongezien te benaderen. Een intensieve controle van het scheepvaartverkeer moest er verder voor zorgen dat het Nederlandse gouvernement de in- en uitvoer bepaalde.

'beschamend, en ik verlang dan ook hier vandaan te komen'. Acht jaar later zou deze jonge officier, inmiddels luitenant-kolonel, met zijn colonne een spoor van bloed achterlaten in de berglanden van Gajo en Alas.

Teukoe Oemar had zich ondertussen verschanst bij Lampisang in de 25 moekims. Een aantal versterkte kampongs (bentengs) was met elkaar verbonden door een uitgebreid loopgravenstelsel. Het was duidelijk dat de krijgshoofd zich niet zonder slag of stoot uit zijn stellingen liet jagen. Zwaar geschut van zee- en landmacht moest er aan te pas komen om Oemar het hoofd te laten buigen, maar niet zonder prijskaartje. De Beaumont-geweren van Deykerhoff kostten de Nederlandse rangen tweehonderd doden en tal van gewonden. De dures van het experiment met Atjehse hulptroepen zou niet meer vergeten worden door het gouvernement, en zeker niet door J.B. Van Heutsz, de commandant van één van de aanvalscolonnes van Vetter. Oemar koos het hazenpad richting Westkust. Een paar jaar later dook hij op in Pidië om daar wederom het gouvernement te tarten.

Vetter had maar enkele maanden nodig om orde op zaken te stellen. Bij zijn vertrek naar Batavia liet hij instructies achter welke gedragslijn te verkiezen was in Groot-Atjeh. Patrouilles moesten het gebied nabij de geconcentreerde linie zuiveren van de laatste verzetshaarden, terwijl grotere colonnes zich dieper in het achterland moesten wagen. Prioriteit had het innemen van wapens en munitie die vóór het overlopen van Oemar aan verschillende bevriende hoofden waren verstrekt. Voor een financiële tegemoetkoming kwamen oeleebalangs pas weer in aanmerking als zij over een langere periode aantoonde dat zij de veiligheid van hun landschap serieus namen. Zij die inlichtingen gaven over opstandelingen, konden rekenen op een forse beloning. De kampongbevolking werd collectief verantwoordelijk gehouden voor activiteiten van 'kwaadwilligen' (djahats). Werd er vanuit een kampong gericht geschoten op Nederlandse patrouilles, had de commandant het recht tot een vergeldingsactie te besluiten.

Landvoogd gouverneur-generaal Van der Wyck probeerde de militaire winst van Vetter te consolideren. Vanuit de geconcentreerde linie speurden drie mobiele colonnes onophoudelijk naar bendes en verzetshoofden. Als dorpelingen op de vlucht sloegen voor het oorlogsgeweld en uitweken naar het gebergte, of op wat voor manier dan ook steun verleenden aan het verzet, moesten hun eigendommen vernietigd worden. Niet alleen het bezit van vuurwapens was uiteraard verboden, maar ook het dragen van blanke wapens als de rentjong (een Atjehse dolk) was verdacht, hoewel de Nederlandse beleidsmakers beseften dat die rentjong 'een onmisbaar bestanddeel vormt van het Atjehse toilet'.

Zich buiten de linie begeven, was voor soldaten een hachelijke en zenuwslopende ervaring. Ieder moment kon een schreeuwende bende verzetslieden uit het struikgewas springen en het gevecht aangaan met klewangs (korte sabels), speren en slagwapens. Als militairen zich in open terrein waagden, werden zij onder vuur genomen door sluipschutters. Het civiel bestuur in de persoon van gouverneur Deykerhoff ging dan ook overeenkomsten aan met een aantal inlandse hoofden, die zich om lieten kopen om de strijd aan te binden met de verzetsbendes. Met name de regionale roverhoofdman teukoe Oemar werd ruimschoots voorzien van Nederlandse wapens en munitie om te zorgen voor rust en orde in Groot-Atjeh. Zijn invloed op andere oeleebalangs was groot, omdat hij kon rekenen op een aanhang van honderden strijders. Tegelijkertijd moest een ring van buitenposten het Nederlandse gezag zichtbaar maken, zonder dat de bevolking daar aanstoot aan zou nemen. Patrouilles van de bezettingsmacht kregen de instructie 'met zorg iedere vijandelijke ontmoeting te vermijden'. Als er incidenten plaatsvonden, moesten de soldaten zich zo snel mogelijk uit de voeten maken.

Oemar vertolkte zijn rol als zwaarmacht van het gouvernement aanvankelijk met verve. Hij versloeg in 1893 de oelama Mat Amin di Tiro bij Boelit Seboen, waardoor de moslimstrijders (mosleumin) voorlopig verdreven werden uit de sagi's van de 25 en 26 moekims. Dit veiligheidssysteem functioneerde tot 1896, toen de onberekenbare Oemar zich plotseling tegen zijn gulle broodheer keerde. Waarschijnlijk vond hij de tijd rijp om het gouvernement een poot uit te draaien. In drie brieven liet hij de gouverneur van Atjeh weten de wapenen pas weer op te willen nemen voor de Nederlanders als hij maandelijks honderdvijftigduizend gulden kreeg voor het onderhouden van zijn aanzwellende strijdmacht. En een koninklijke onderscheiding zou gewaardeerd worden door de teukoe. Het is een raadsel waarom het gouvernement zich met huid en haar afhankelijk maakte van de Panglima Prang Besar (grote krijgsheer). Oemar maakte zich al eerder bekend als schavuit, toen hij een Brits koopvaardijship liet enteren en de Europese opvarenden in gijzeling nam. Pas na het innen van een losgeld van vijftwintigduizend gulden was hij bereid zijn gevangenen af te staan. De veelgeprezen adviseur C. Snouck Hurgronje was één van degenen die zich uitspraken voor het in dienst nemen van Oemar.

De situatie liep dermate uit de hand dat de commandant van het Nederlands-Indisch leger J.A. Vetter, de pacificator van Lombok in 1894, persoonlijk de leiding op zich nam in Atjeh. Hij nam drie bataljons infanterie en een detachement artillerie met zich mee van Java. Zijn strategie had het karakter van een strafexpeditie: de hoofden en de bevolking moesten er van worden doordrongen dat het Nederlandse gezag niet met zich liet sollen. Vooral de dichtbevolkte vallei van Groot-Atjeh moest het ontgelden. Kampongs werden steevast platgebrand, elke mannelijke Atjeher moest vrezen voor zijn leven. Vruchtbomen werden gekapt, vee werd afgeschoten of meegenomen naar de linie. Oeleebalangs kregen hoge boetes voor het verlenen van hand- en spandiensten aan het verzet. De grimmige terreurcampagne zette het officierskorps aan tot morren. In brieven aan het thuisfront noemde kapitein G.C.E Van Daalen de toestand

marechaussee

De overgang van een afwachter naar een agressieve tactiek, gericht op het onderwerpen van de vijand met bijna onbeperkte toepassing van militair geweld, zonder dat de bevolking van Groot-Atjeh daarbij werd ontzien, had ook gevolgen voor het Korps Marechaussee te voet. * Dit in april 1890 opgerichte onderdeel was het geesteskind van de inlandse ambtenaar djaksa Muhamad Arif, die in in de hoofdstad Koetaradja bij de rechtbank werkte. Hij pleitte bij het gouvernement voor de inzet van kleine groepjes elitesoldaten, die de mosleumin met hun eigen blanke wapens moesten verslaan in man-tegen-man gevechten. Maar tot ontsteltenis van Arif werd het nieuwe korps alleen gebruikt voor bewaking van spoorbanen, bruggen en verbindingen binnen de geconcentreerde linie van Groot-Atjeh. Gouverneur Deykerhoff waarschuwde de overenthousiaste commandanten Notten en Graafland dat hun marechaussee zich niet moesten bezondigen aan acties buiten de linie, die hij afdeed als bravourestukjes zonder werkelijke betekenis. Het reglement van het korps zweeg dan ook in alle talen over offensieve actie of contraguerrilla.

Maar de korpsleiding bleef trouw aan de bedoeling van Arif. Vanaf het begin richtte de training zich op de aanval. De grotendeels inlandse brigade van zestien man, alleen de hoogste onderofficier en de luitenant moesten Europees zijn, was de kern van de slagkracht die het korps marechaussee gevreesd, beroemd en soms berucht maakte. Kapitein Notten bezielde zijn troepen met een esprit de corps: initiatief, volharding en onafhankelijk optreden van elke brigade werden er in gehamerd. Overplaatsing werd zoveel mogelijk vermeden, zodat een hechte onderlinge band ontstond tussen de vaste leden van de kerneenheid. Tijdens nachtelijke patrouilles vond de bevelvoering plaats met gebaren en fluitsignalen. Zogenoemde 'flinke daden' werden beloond met een premie van honderd gulden.

Onder kapitein Graafland zou het korps marechaussee zijn offensieve meerwaarde aantonen. De nieuwe commandant nam geen blad voor de mond. Na zijn aantreden in 1896 had hij niet alleen kritiek op de begrensde politionele taak van de marechaussee, maar ook op de achterhaalde en contraproductieve strategie van de geconcentreerde linie. De vijand moest met de klewang bestreden worden en genadeloos opgejaagd. Vuurwapens waren er alleen voor noodsituaties. Graafland ging in zijn onconventionele denken zelfs zo ver dat hij zijn marechaussee uitdaagde verzetslieden waar mogelijk met de blote handen uit te schakelen als blijk van superieure vechtlust. Sommige brigades rukten dan ook uit zonder vuurwapens, maar al snel bleek dat het toch een geruststellende gedachte was voor de soldaten om de moderne M95-karabijn in handen te hebben.

Struyvenberg geeft een verklaring voor deze opmerkelijke aanpak van Graafland. De troepenmacht achter de geconcentreerde linie was gedemoraliseerd door het van hogerhand

opgelegde afwachten op wat komen ging. Het verzet raakte door deze onthoudingspolitiek juist gemotiveerd. Het had er alle schijn van dat de lafhartige ongelovigen op het punt stonden zich met een bloedneus terug te trekken uit Atjeh. De wachtposten van de linie lagen bijna voortdurend onder vuur van sluipschutters. Zelfs binnen de linie vonden aanvallen plaats. Konvooiën en patrouilles van en naar de buitenposten konden rekenen op verrassingsaanvallen. Er bestond een panische angst onder Europese infanteristen voor deze manier van vechten, waarbij ze met hun onhandig lange Beaumont-geweer en bajonet regelmatig aan het kortste eind trokken. De brigades van Graafland gaven de andere troepen een psychologische oppepper door te laten zien dat zestien man in staat waren grotere verzetsbendes te verslaan met niet meer dan een klewang.

Het eerste echte wapenfeit van het korps marechaussee vond plaats na het 'verraad' van teukoe Oemar in maart 1896. De bezetting van vier omsingelde buitenposten in Lamkrak 22 moekims werd ontzet en teruggehaald naar de linie door acht brigades en twee compagnies infanterie. Tijdens de strafexpeditie van Vetter vormden marechaussee vaak het speerpunt van de aanval. Het doel van de legercommandant was de onderwerping van de drie sagi's van Groot-Atjeh met mobiele colonnes vanuit de bivaks Lho Nga, Indrapoeri, Tjot Mantjang en Kroeëng Raja, en het 'bij voortduring levendig houden bij de Atjehers van het bewustzijn onzer overmacht'. Dit laatste was het korps marechaussee wel toevertrouwd, zoals bleek tijdens de 'tuchtiging' van de kampongs Rabat en Sibreh in juni 1896. De eerder zonder slag of stoot prijsgegeven buitenpost Anak Galoeng werd weer ingenomen door een drieste aanval van Graafland persoonlijk met zijn luitenants Vis en Webb, zonder dat de volgende hoofdmacht er aan te pas hoefde te komen.

De Nederlandse dadendrang in Groot-Atjeh zorgde er voor dat de grond soms letterlijk te heet werd onder de voeten van het verzet. Sagihouf Panglima Polem en de pretendent-sultan Mohamad Dawot (een zoon van de aan cholera bezwene sultan die in 1873 met de eerste Nederlandse invasie te maken kreeg) weken uit naar Keumala in het aangrenzende landschap Pidië, waar de militante oelama's hun hoofdkwartier hadden. De ongrijpbare Oemar sloot zich later bij hen aan. Het korps marechaussee breidde zich door zijn succes als stoottroep uit tot vierentwintig brigades (twee divisies) met een totale sterkte van vijfhonderd man. Terwijl Graafland zijn manschappen nog vooringing in de strijd, zaten zijn opvolgers achter het bureau.

2. HET GEHEEL VOORWAARTS

J.B. van Heutsz trad in mei 1898 aan als civiel en militair gouverneur van Atjeh. Hij maakte zich eerder in een brochure bekend als vurig voorstander van het offensief om ernst te maken met de onderwerping van Groot-Atjeh en de overige gebieden (de Onderhorigheden), niet alleen de kuststreken, maar ook het binnenland. Pas als Atjeh volledig veroverd was, zou de plaag van het verzet effectief bestreden kunnen worden. Nu was Van Heutsz in de positie om de daad bij het woord te voegen. De periode 1898-1904 gaf een aantal grote expedities en veldtochten te zien, gevolgd door intensieve patrouillering van de veroverde gebieden. Eerst werd het verzet grote slagen toegebracht, waarna de uit elkaar geslagen vijand door kleinere eenheden op de huid werd gezeten. In zoverre week het beleid van Van Heutsz niet noemenswaardig af van het Nederlandse optreden sinds de overtocht van Vetter in 1896. Wel zag de nieuwe bevelhebber meer dan zijn voorgangers het belang in van een zo snel mogelijke overgang van onderwerping naar pacificatie, van massale actie naar patrouille, waarin de bevolking en oeleebalangs voor het Nederlandse gezag moesten worden gewonnen. Tegelijkertijd was voor een compromis met de harde kern van het Atjehse verzet geen plaats, voor zover dat al mogelijk was. De oelama's moesten genadeloos worden opgejaagd en uitgeschakeld.

Deze aanpak was in lijn met de opvattingen van C. Snouck Hurgronje, gouvernementsadviseur voor inlandse zaken en mohammedaans recht, en rechterhand van Van Heutsz. Snouck deed eerder van zich spreken als auteur van het etnografische standaardwerk *De Atjehers* (1892). Maar de ijdele Snouck was meer dan een geleerde. Hij gaf in datzelfde werk ook aan hoe de pacificatie van Atjeh kon worden bereikt. Militair geweld zou in de pacificatiefase worden beperkt door commandementsorders die met name invloed ondergingen van het Landoorlogreglement van 1899. Excessen werden daardoor echter niet voorkomen.

Van Heutsz en Snouck zetten zwaar in op een goede verstandhouding met oeleebalangs. In de commandementsorder van 7 mei 1902 werd aangedrongen op een gematigde en bedachtzame toepassing van het boetesysteem. Gezaghebbers in de Onderhorigheden moesten bij de bestraffing van ongewenst gedrag rekening houden met de financiële draagkracht van de bevolking en de hoofden. Meteen torenhoge boetes geven was voortaan uit den boze. Dat leidde tot economische achteruitgang van het landschap, en betekende vaak alleen maar een impuls voor passief of zelfs actief verzet. Beginnend met een relatief klein bedrag kon de boete oplopen naarmate de bestrafte partij bleef weigeren zijn gedrag aan te passen. Het boetesysteem was in de ogen van Van Heutsz de laatste remedie om oeleebalangs te dwingen tot handhaving van de openbare orde in hun landschap. Het had de voorkeur dat gezaghebbers hun bestuursmaatregelen bespraken met oeleebalangs, en die in overeenstemming met

gewoonterechtelijke verhoudingen toepasten. Onaangename of hooghartige bejegening van feodale heren was dan ook strikt verboden.

Cruciaal in het beleid van Van Heutsz was de al bestaande scheepvaartregeling, waarmee piraterij en smokkelvaart succesvol werden bestreden. Maar de grote winst van die regeling was vooral het feit dat het gouvernement totale zeggenschap kreeg over het belasten van in- en uitgevoerde goederen. Deze heffingen waren van oudsher de voornaamste inkomstenbron van landschapshoofden. Het goederenvervoer van en naar Atjeh verliep via een aantal aangewezen havens. Buitengaats patrouilleerden vier stoomscheepjes, gewapend met snelvuurkanonnen van 3.7 cm. Elk vaartuig was geregistreerd en voorzien van een passenboek met gegevens over de lading en plaats van herkomst en bestemming. Van de heffing van tien procent hield het gouvernement zes procent, de zogenaamde sultanshacil, het aandeel dat voorheen aan de sultan toekwam als opperheer. De overige vier procent ging naar het betreffende landschapshoofd in maandelijks uitbetalingen. Op deze manier kreeg het gouvernement een politiek drukmiddel in handen om hoofden en hun onderdanen in het gareel te houden. Als een oeleebalang zich niet conformeerde aan het Nederlandse gezag, volgde een inhouding van het hem toekomende geld. Onrustige gebieden konden worden bestraft met een verhoging van accijnzen.

Onmiddellijk na zijn aantreden stoomde Van Heutsz zijn troepen klaar voor actie in de Onderhorigheden. Van juni 1898 tot februari 1901 waren colonnes infanterie en marechaussee bijna voortdurend onderweg om het verzet in Pidië, Tangsé, Peusangan, Pasé en Samalanga uiteen te slaan. De expeditie naar het noordoostelijk gelegen Pidië geeft een goed beeld van de slagvaardige aanpak van Van Heutsz. Een maand na zijn installatie verzamelde zich een ontzagwekkende troepenmacht van zeventuizend man in de Pidische havenstad Sigli en Seulimeum (22 moekims) om met een klassieke tangbeweging van twee colonnes het verzet in Pidië te breken. Daaronder bevonden zich een divisie marechaussee en een marine-landingsdivisie van honderdtachtig man. Het moreel van de soldaten kreeg een impuls door nieuwe wapens. De Beaumont was vervangen door moderne geweren en karabijnen van Männlicher, wat de vuurkracht en het bereik ten goede kwam. Voor de kust van Pidië lagen oorlogsschepen die met hun geschut en elektrische zoeklichten ondersteuning gaven aan de grondtroepen. Van de commandanten en hun soldaten werd uiterste discipline verwacht. Het was uitdrukkelijk verboden het eigendom van de bevolking zonder aanleiding te vernielen. Landschappen die zich al hadden onderworpen aan het Nederlandse gezag, zouden worden ontzien. De praktijk was weerbarstiger. Zo werden tijdens de campagne voedselvoorraden en tijdelijke onderkomens van uitgeweken dorpelingen verbrand, om de Atjehers zo te dwingen tot terugkeer naar de kampongs.

Voor het verzet in Pidië viel weinig eer te behalen tegenover een dergelijke overmacht. Toch probeerde Panglima Polem, die gevlucht was uit de 22 moekims naar het grensgebied VII moekims Pidië, een sterke gelegenheidscoalitie te smeden. In april 1898 zwoer hij in de moskee

van Garot samen met andere verzetshoofden, waaronder teukoe Oemar, een eed van trouw aan de nieuwe sultan Mohamad Dawot. En samen met de oelama's bond het gezelschap zich aan het voeren van een heilige oorlog tegen de 'Compeuni', een verwijzing naar de Verenigde Oostindische Compagnie waarmee de Atjehers doelden op het Indische gouvernement. Ondanks dit vertoof van zeldzame eensgezindheid ging iedere verzetsgroep daarna zijn eigen weg. Van een gezamenlijke strategie of centraal leiderschap was geen sprake. Wel was men het er over eens dat een openlijke confrontatie met de expeditiemacht beter vermeden kon worden. De Nederlandse colonnes hoefden maar bij een paar versterkingen zware gevechten te leveren, zoals bij de dubbelbenteng Paja Tjitjiem-Poelo Poetoih van de oelama's Di Tjot Plieëng en Di Gajo, waarbij de marechaussee van luitenants Houtzaggers en Lamster zich onder vuur een weg moesten banen door grachten, doornenstruiken, palissades en bamboeversperringen. Het waren weer de eenheden van teukoe Oemar die nog voor de meeste problemen zorgden. Zij kozen soms positie in heuvelachtig terrein, om van daaruit de passerende Nederlandse colonnes te beschieten. Oemar zelf zorgde er voor dat hij nergens langer dan een paar uur verbleef.

Meestal was het verschijnen van Nederlandse troepen genoeg om de landschapshoofden in onderwerping te brengen. In oktober 1898 was de verovering van Pidië dusdanig gevorderd dat de expeditiemacht ontbonden kon worden. Het succes van de campagne was mede te danken aan het netwerk van Snouck Hurgronje, die zich steeds meer ontpopte als een spin in het web van politieke inlichtingen. Hij maakte daarbij gebruik van contacten met vooraanstaande Atjehers, die hij leerde kennen tijdens zijn bedevaart (hadji) naar Mekka. Zodra berichten binnenkwamen over de verblijfplaats of snode plannen van kwaadwilligen, stond de volgende dag een colonne klaar om de achtervolging in te zetten. De actieradius van de troepen werd vergroot door de aanleg van routes door het Pidische landschap. Dwangarbeiders namen de schop al ter hand terwijl de vijandelikheden nog bezig waren.

Bovenaan de lijst van gezochten stonden Oemar, Polem en de pretendent-sultan. Pretendent, omdat het Nederlandse gezag Dawot niet erkende als sultan. Terwijl de laatste twee zich persoonlijk onttrokken aan militaire schermutselingen, koos Oemar stelling in de enigste kloof die vanuit Pidië toegang gaf tot het berggebied Tangsé. De eerste poging deze hindernis te nemen, liep dood op een barricade van boomstammen, geweervuur en rolstenen die van bovenaf het ravijn in vielen. Daarna besloot Van Heutsz zelf het commando te voeren. De zwaarlijvige kolonel trok om de kloof heen, liet zich door zijn ondergeschikten de heuvels opduwen en bereikte uiteindelijk een vallei achter de kloof. Oemar wachtte de confrontatie niet af en week als een dief in de nacht uit naar Leupoeëng aan de westkust, waar hij in 1899 dankzij spionnenberichten in een hinderlaag liep van een brigade van Javaanse marechaussee onder leiding van luitenant J.J. Verbrugh. Vijftig jaar later werd Oemar opgenomen in de eregalerij van Indonesische onafhankelijkheidsstrijders. De Van Heutsz-boulevard van Batavia/Djakarta stond voortaan ironisch genoeg in het stratenplan als Teku Uma allee.